

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 51 – 61

UDC 340.36

**Constitutional bases of the reform of the judicial system
of the Republic of Kazakhstan**

Z.K. Ayupova¹, D.U. Kussainov²

zaure567@yandex.ru

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Key words: constitution, judicial system, customs law, Zhety-Zhargy, biis court, jury trial, judicial power, reform of the judicial system, human's rights, moratorium on the death penalty.

Abstract. Separation of powers means that each government has the monopoly on its functions and cannot perform the functions of other authorities. Article 75 of the Constitution provides that justice is a special kind of government activity, an independent public function, which carries out the implementation of laws, is entitled to only the designated authorities - the courts. Transfer of functions to other bodies of justice unconstitutional and injustice. In other words, Kazakhstan does not and should not be any other than the courts, the state or public authorities, which would have the right to hear and determine civil, criminal and other cases. Justice is not carried out by various quasi-judicial bodies such as somewhere else surviving comrades' courts, arbitration courts are created, as well as acting on a permanent basis the International Commercial Arbitration Court and others. Under the judicial system should be understood as the totality of all the courts in Kazakhstan. The judicial system is composed of such courts: the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan and the courts of general jurisdiction, in respect of which it carries out in the procedural forms envisaged by the law and judicial supervision gives binding clarifications on issues of judicial practice; the Constitutional Council of Kazakhstan; Arbitration Court of the Republic of Kazakhstan. The number of this court system of the Republic of Kazakhstan related the problems in the administration of justice and procedural forms of functioning. Currently, in accordance with the Constitution and the law on the judicial system all the courts have some organizational and functional relationships, which give grounds to consider each of the links in the judicial system and its elements. The formation of the rule of law is impossible without an efficient and independent judicial system that guarantees the unquestioning compliance with the laws of the country, ensuring the rule of law, equality before the law.

УДК 340.36

**Конституционные основы реформы судебной системы
Республики Казахстан**

З.К. Аюпова¹, Д.У. Кусаинов²

zaure567@yandex.ru

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет международных отношений, г. Алматы, Республика
Казахстан

² КазНПУ им.Абая, исторический факультет, г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: конституция, судебная система, обычное право, Жеті-Жарғы, суд биев, суд присяжных, судебная власть, реформа судебной системы, права человека, мораторий на смертную казнь.

Аннотация. Разделение властей означает, что каждая власть имеет монополию на свои функции и не может выполнять функции других властей. Статья 75 Конституции РК предусматривает, что отправление правосудия является особым видом государственной деятельности, самостоятельной государственной функцией, осуществлять которую во исполнение законов вправе только специально предназначенные для

этого органы - суды. Передача функций правосудия другим органам антиконституционна и недопустима. Иными словами, в Казахстане нет и не должно быть никаких иных, кроме судов, государственных или общественных органов, которые имели бы право рассматривать и разрешать гражданские, уголовные и иные дела. Правосудие не осуществляют различные квазисудебные органы типа кое-где еще сохранившихся товарищеских судов, создаваемые третейские суды, а равно действующие на постоянной основе Международный коммерческий арбитражный суд и др. Под судебной системой следует понимать совокупность всех судов Казахстана. В судебную систему входят все суды: Верховный суд РК и суды общей юрисдикции, в отношении которых он осуществляет в предусмотренных законом процессуальных формах судебный надзор и дает обязательные для исполнения разъяснения по вопросам судебной практики; Конституционный совет РК; Арбитражный суд РК. Совокупность указанных судов РК связана единством задач по направлению правосудия и процессуальной формой функционирования. В настоящее время в соответствии с Конституцией и законодательством о судоустройстве все суды обладают некоторыми организационными и функциональными связями, что дает основание рассматривать каждое из звеньев судебной системы в качестве ее элементов. Становление правового государства невозможно без эффективной и независимой судебной системы, гарантирующей беспрекословное соблюдение законов страны, обеспечивающей принцип верховенства закона, равенства всех перед законом.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РЕФОРМАЛАРЫНЫң КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

XXI ғасырдағы Қазақстан тарих беттерінде мемлекет пен қоғам өмірінің түрлі салаларында көптеген өзгерістер енгізумен есте қалатын болды. Мұндай өзгерістер ең алдымен ата-баба дәстүрін жаңғыртып, қоғам өмірінен тыс қалған байырғы институттарды өмірге қайта әкелуімен құнды болмақ. Солардың бірі - алқа билер соты жайында сөз етсек.

Шоқан Үәлиханов билер соты жайында былай деп жазып қалдырған екен «... билер сотының ең жарқын көрінісі: айыпталушыға қояр нақты айғақты дәлел болмаса да, күшті күмәнді дәлел көлденең тартылған жағдайда, айыпталушыны аса абыройлы аталастарының ант беріп ара түсіү арқылы ақтап алуына немесе айыптауына жүгінетін қалыптасқан дәстүр болған. «Алқабилердің» саны мен оларды таңдау ауқымы қаралатын істің маңыздылығына негізделетін. Сөйтіп, алқабилер сottалушиның жақын руластарынан, ал кейде тұтас болыстан немесе аймақтан таңдалған алынатын. Билер сотында шешім қабылдарда «алқабилердің» қатысуына рұқсат беретін ағылшындардың «факті туралы мәсселе» деп аталағын мүмкіндіктер болған» [1, 71 б.]. Академик С.З. Зиманов қағазға түспей, ел ішінде ауызша айтылып жүрген билердің қолданатын заңдары көбінесе ата ғұрыптары, яғни көне заманнан келе жатқан жол-жобалар болғандықтан: «Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік «Дала занының» билігі болды. Ал, оның қорының сақтаушысы, реформаторы және жүзеге асыруыш күші – билер болды» деген ой айтады [2, 17 б.]. Сол үшін де халықтың сана-сезімінде би ақиқаттың ақ туын көтеруші ретінде сипатталады. Ол тұра биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ деген қазақ халқының аталағынан көрініс тапты. Профессор М.С. Нәрікбаев: «Қазақ даласындағы сот органдарының пайда болуы мен қалыптасу тарихы – бұл Қазақстан қоғамының жылнамасындағы ерекше парақ. Қазақстандық сот билігінің қалыптасуы мен бекітілуінің негіз қалаушы критерийлерін түсініп, қабылдау үшін қазақ даласындағы әдет құқығының тарихын ғана біліп қана қоймай, құқық нормаларының тарихы мен эволюциясын, заңдары мен дәстүрлерін терең зерттеу қажет» деп орынды атап өткен [3, 7 б.]. Ия, билерге тиесілі сот билігі қазақ қоғамында айрықша маңызға ие болғандығы соншалық, олармен хан-сұлтандар санасуға тиісті болды, сейтіп басқару жүйесіндегі жетекші билік нысанына айналған.

Жалпы алғанда, демократиялы қоғамда азаматтар мемлекеттік билікті жүзеге асыруға қатысу құқығына ие. Біздің елімізде халық заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарына Мәжіліс депутаттары мен Президентті сайлау арқылы ықпал жасағанымен, қарапайым азаматтардың сот төрелігіне ықпал етуге мүмкіндіктері болмады. Себебі, Қазақстан Республикасында соттар сайланбайды (сенаттың Жоғарғы Сот Төрағасы мен судьяларын сайлауын қоспағанда), ал тағайындалады. Мысалы, Қазақстанда алқа билер сотының тәжірибеге қажеттілігі мол екендігін айта келе, Е.Қ. Қаржаубаев оған мынадай дәлел келтіреді. «Бір адамды сендіру оңай (судьяны), ал көпшілікті сендіру қыын. Міне, сондықтан алқалы (присяжный) заседательдер бізге аудай қажет.

Биліктің қайнар көзі – халық (Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабы) болып табылады. Міне, сондықтан да, сот әділдігін жүргізу бір адамның қолында емес, ал халықтың қолында болуы тиісті» [4, 146 б.]. Оған біздің қосарымыз сот төрелігін жүзеге асыруды азаматтық қоғам бақылауда ұстай алатын бірден-бір тәсіл халық өкілдерінің сотқа қатысуы болмақ деген пікір.

Негізі, судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етудің жолы қандай деген мәселеде біздің зангерлер қауымы олардың қаржылық тәуелсіз болуын алға тартады, ал А. Байтұрынұлының құқықтық демократиялық мемлекет қағидалары туралы жазбаларында сот билігінің жеке, үшінші билік ретінде тәуелсіз болуының тетіктері кеңінен ашып жазылған екен. Мәселен, біріншіден, оның пікірінше, «судьялардың сайлаусызы болуы мүмкін емес. Егер сот билігін іс жүзіне асыратын судьялар тағайындалатын болса, бассыздыққа, жаппай заңсыздыққа жол берілетінін көрегенділікпен дәлелдейді. Екіншіден, жалпы демократиялық режимдегі мемлекеттерде сот билігінің барлық жүйелері нақтылы іс бойынша судьялар жеке құраммен емес, заң бекіткен тәртіп бойынша алқалық құраммен болуын ең негізгі шарт деп көрсетіп, үшінші қағида ретінде барлық судьялардың кәсіптік деңгейі мен рухани парасат сапасы міндепті түрде ұлттық дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға қанық болуы шарт дейді. Ал, судьялардың материалдық жағдайының жоғары дәрежеде болуын тәртінші қағида ретінде қарастырып, осы мәселенің тиімді қамтамасыз етілуі әдісot ісін жүргізу барысында паракорлықтың, заңсыз бұрмалаушылықтың болмауының кепілі» деген ой айтады [5, 83-84 б.]. Осы негізде қарастырал болсақ, алқа билер соты – халық пен мемлекет арасын жалғастыратын көпірлердің бірі деуге болады. Азаматтық қоғам өкілдері елдегі билікті жүзеге асыруға қашшалықты көп тартылса, соғұрлым халықтың белсенділігі арта түседі, сол арқылы басқару аппараты мен бұқара көпшілік арасы жақындаі түспек. Алқа билер сотының түпкі мақсаты туралы зангер Б. Бөлеулиевтің пікірі назар аударуға тұрарлық. Ол былай дейді: «Сот төрелігін жүзеге асыруға халық өкілдерін қатыстырудары негізгі идея ақықтаты анықтау мен әділ үкім шығаруға бағытталған сот процесінің ашықтығын қамтамасыз ету болып келді және солай бола бермек» [6, 118 б.]. Осындағы көзқарас-пікірлерді қарастырганда, алқа билер институтының біздің қоғамды еркін және демократияға біртабан жақындату үшін керек екендігіне көз жеткіземіз. Құқықтық жүйесі дамыған көптеген елдерде (мысалы, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Испания, Бельгия, Австрия, Дания, Норвегия, Ресей мен басқа да елдер) алқа билер соты тиімді әрекет ететіндігін атап ету қажет. Ресей Федерациясында – алқа билер сотының қатысуымен сот ісін жүргізу сottарды жетілдірудің, жаңа құқықтық сана қалыптастырудың маңызды демократиялық бағыттарының бірі болды, сөйтіп, Ресей Федерациясында алқа билер соты 1993 жылғы 1-қарашадан бастап әрекет ете бастады.

Қазақстан Республикасындағы алқа билер институты әлемдік тәжірибеге сүйеніп, сонымен бірге алқа билер қатысуымен жүргізілетін сот қызметінің ресейлік үлгісін негіз етіп алды. Сөйтіп, «Алқабилер туралы» Қазақстан Республикасының Заны 2007 жылғы 1-қантардан бастап қолданысқа енгізілді. Осылайша, алқа билер сотының жаңа дәуірі басталды. Осы Занда, алқаби ұғымына мынадай анықтама берілген екен: «алқаби – соттың қылмыстық істі занда белгіленген тәртіппен қарауына қатысуға шақырылған және ант қабылдаған Қазақстан Республикасының азаматы» [7, 11 б.]. Қазақстан қоғамына Алқа билер институтын енгізу (немесе жаңғыру) – Республикада жүргізілген сот реформасының басты жаңалықтарының бірі. Сот нысанының мүлдем басқаша қағидасымен жүзеге асырылатын алқабилерді қолданысқа енгізу жайында сол кезеңде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы К.А. Мәми: «Алқа билер соты институтын өмірге енгізуедегі негізгі мақсат - елімізде сот әділдігін жүзеге асыруды демократиялық үрдістің, ашық тұрпатты соттың дамуына жол ашу. Алқа билер соты дегеніміздің өзі де, қолданыстағы зандарды басшылыққа алып, қылмыстық жауапқа тартылған адамның кінәлі немесе кінәсіздігі туралы өзінің ішкі сеніміне, ар-ожданына сүйене шешім шығаратын халық өкілдерінің соты болып табылады» деген тұжырым жасайды [8].

Адамның алқа билер сотына жүгінуі конституциялық норма болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 2-тармағында: Занда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады деп бекітілген. Конституциялық Кеңесте алқа билер сотына қатысты 1997 жылғы 6-наурыздағы қаулы қайта қаралып, Конституцияның 79-бабының 1-тармағын ресми түсіндіруге қатысты шығарылған

шешімнің күші жойылды. Өйткені, Конституциялық Кеңестің осы қаулысының атапған ережесі алқа билер сотын құруға кедергі келтіретін еді. Алқа билер сотының ерекшелігін нeden көруге болады? Біріншіден, алқалы орган болуы, тәуелсіздігі, лауазымын асыра пайдалануға және сот қатесінің орын алуына жол жоқтығы. Бұл дегеніңіз адамның сот процесіндегі құқықтарын қорғаудың қосымша кепілі және құқық қорғау тетіктерін қүшейту. Алқа билер сотының қатысуымен сот ісін жүргізу мәселесіне байланысты түрлі пікірлер айтылып келді. Осы институттың енгізу мәселесі 2004 жылдан бастап қызы талқыга салына бастады. Сөйтіп, алқа заседательдері қатысатын сот институттың сатылап енгізу туралы заң жобаларын қарau жөніндегі жұмыс тобының аясында алқа заседательдерінің қатысуымен жүргізілетін сот нысанын таңдау мәселесі қолға алынды. Алқа билер сотының үлгісін таңдау мәселесі жөнінде классикалық (англо-саксондық) үлгімен қатар, бұл институттың қызметін ұйымдастыруда түрлі таңдау мүмкіндіктері қарастырылып келеді.

Негізінде азаматтардың сот қызметіне қатысуының бірнеше тетіктері бар екендігі белгілі. Сот төрелігін жалғыз судья, кәсіби судьялар алқасы және кәсіби судьялар алқасы мен халық өкілдері жузеге асырады. Аталғандардың ішінде соңғысының негізгі екі варианты бар. Бірінші – кәсіби және қоғамдық судьялар бірінші сот ісінің барлық мәселелерін қарайтын, шешім шығаратын алқа. Екінші – дербес екі беліктен тұратын алқа – бұл орайда қылмыстық істер бойынша негізгі мәселе – кінә туралы шешімді қабылдау халық өкілдеріне тапсырылады. Біздің елімізде таңдалған үлгі батыстық тұрақ көшірме емес. Біріншіден, сот процесінің аралас нысаны сақталады. Екіншіден, сот талқылауы жеке екі сатыға бөлінбейді, яғни тұжырым мен айыптау үкімін шығару бір процесте орын алады. Үшіншіден, айыпталуышының дәстүрлі сот ісін жүргізу мен алқа заседательдерінің қатысуымен жүргізілетін сот ісін таңдау құқығы бар. Тағы бір маңызды мәселенің бірі - алқа билердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істерге қатысты. Бастапқы сатыда алқа билер қатысатын істер шенберіне заңда өлім жазасы қөзделген қылмыстық істер жатқызылған болатын. Алайда, Конституцияға енгізілген 2007 жылғы 21-мамырдағы өзгерістер мен толықтырулар және өлім жазасының іс-жүзінде қолданылмауы алқа билердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істер аясын қайта қарауды талап етеді, сол арқылы алқа билер институттың дамытудың келесі сатысына қадам басамыз.

Жоғарғы Сот пен жергілікті соттың судьялары, мемлекеттік орган басшылары, Парламент депутаттары, зангер ғалымдар қатысқан «Конституциялық реформа және сот жүйесін дамыту» деген тақырыпта 2007 жылғы маусым айында Жоғарғы сотта өткен дәңгелек үстелде Конституциялық Кеңестің Төрағасы И.И. Рогов, өз кезегінде: «Алқа билер соты өлім жазасына байланысты ғана емес, сонымен бірге қылмыскерді өмірлік бас бостандығынан айыру тұрғысындағы санкциялар бойынша істерді қарауға да қатыса алатын болады» деп мәлімдеді [9]. Алқабилердің қатысуымен аса ауыр қылмыстан өзге де санаттағы қылмыстарды қарau мәселесі туралы Қызылорда облыстық сотының төрағасы Қ. Шаухаров: Истердің жекелеген санаттары, мысалға нексін бұзу істеріне ауыл ақсақалдарын билер соты тұрғысында тартуға болады, сөйтіп, билер сотының жекелеген элементтерін қолданысқа енгізуге болады деген пікірдемін» деген ойын білдірді [10]. Бұл пікірмен толығымен келісуге болады, себебі, алқа билердің қоғам алдындағы міндеті жоғары – олар тек іске қатысып қана қоймай, үкім шығарған кезде халық үнін білдіруларі қажет. Қоғам өміріндегі сот жүйесінің маңыздылығы оның азаматтардың құқықтары мен заңды мұдделерінің қорғалуына кепіл болуымен түсіндіріледі, сонымен бірге тек сот қана адамды аса маңызды әлеуметтік игілігі – бостандығынан айыра алады. Сондықтан, алқа билер институтының басты ерекшелігі алқа би болуға қабілетті кез келген азаматты сөт төрелігін жузеге асыру қызметіне тікелей қосу арқылы билік өкілеттіктерін іске асыру. Өйткені, сот төрелігі – қоғам өмірінің аса маңызды бір жағы, сот төрелігінің жоғары деңгейде жүргізілуіне әрбір адам мұдделі болатындығы түсінікті жағдай. Құқықтық мемлекет құру барысында барлық азаматтардың заңды біліп, құрметтеуімен қатар, заңды іске асыруға қатысулары да, оның тиісті деңгейде орындалуына әлеуметтік бақылау жасаулары да маңызды болмақ. Осындай қатысудың бір нысаны – біз сөз етіп отырған сот төрелігін жузеге асыру қызметіне қоғам өкілдерін қосу болып табылады. Құқық теориясында сот – бұл мемлекетті саналы түрде өзін-өзі шектеуге алып баратын билік тармағы. Осындай шектеу неғұрлым күшті болса, соғұрлым сот төрелігі тәуелсіз болады. Алқа

білер соты – бұл қазіргі жағдайда жемқорлық пен тәуелді соттан қорғайтын бірден-бір құрал. Бұл соттарға деген сенімін жоғалтқан халық үшін бақылау жүргізудің қайнар көзі.

Тарих беттеріне жүгінер болсак, алқа билер соты әлеуметтік қақтығыстар ушықкан, не қоғам өмірінің саяси және экономикалық салаларын түбекейлі өзгерту барысында енгізілетіндігін көрсетеді. Мәселен, Францияда, Ресейде крепостнойлық құқықтың күшін жойып, феодалдық қоғамнан капиталистік қоғамға өту кезеңінде солай болған еді. Біздің елімізде саяси, экономикалық жүйені жетілдіру – сот жүйесін де реформалауға алып келді. 1992 жылы сот-құқықтық реформасының тұжырымдамасын қабылдау Қазақстанда сот билігінің қалыптасуына жол ашып берді. Ол кездегі сот реформасын жүргізудегі басты мақсат сот билігін заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарынан тәуелсіз болатын мемлекеттік билік ретінде бекіту болып еді. Қазақстан Республикасы Президенті Н.А. Назарбаев сол кезде сот реформасын жүргізу демократиялық құқықтық мемлекетті құруды қамтамасыз етудің қажетті шарты деп баса көрсеткен болатын.

Сондықтан, алқа би институтын жаңғырту идеясы бір күндік шешім еместігін айта кету керек. Ол үшін алдымен сапалы, жоғары деңгейдегі құқықтық базаны әрі қарай қалыптастыру жұмыстары жүргізіле беруі керек. Осы ретте Қазақстан Республикасының Негізгі Заңында бекітілген бір норманы айтып өту керек. Конституцияның 78-бабына сәйкес, соттардың Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға хақысы жоқ. Егер сот қолданылуға тиісті заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституциямен баянды етілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті. «Конституцияның бұл ережесінің республика заңнамасы Конституциямен толық сәйкестікке келтірілмеген құқықтық мемлекет қалыптастыру кезеңіндегі маңызы зор» [11, 412 б.]. Әйткені, барлық конституциялық нормалар басқа заңдар мен заңға сәйкес актілердің алдында жоғары тұрады. Алқа билердің мәртебесі негізгі үш фактормен айқындалады: ол – қоғамдық мәдениет; қоғам өміріндегі заңның рөлі мен заңдағы әділдік. Осындағы факторларға тәуелді институт алға жылжу мен еркіндіктің кепілі болады. Әйтсе де, алқа билерді сот саласында кездесетін барлық құрделі істердің он шешімін табуға әкелетін жол ретінде карауға да болмайды. Дегенмен, қылмыстық істерді тергеу сапасын арттыруға, сот ісін жүргізуін тәуелсіздігін, объективтілігін қамтамасыз етуге, сот билігін нағайтуға және демократиялық институттарды қалыптастыруға жол беруге мүмкіндігі мол. Қазақстанның құқықтық дамуының қазіргі сатысында биліктің бөлініс қағидасын толықтай және біртіндеп іске асыру міндеті тұр. Қазақстан мемлекетінде сот билігі мемлекеттік биліктің бір тармағы, Қазақстан Республикасы Конституациясына сәйкес ол, Қазақстан Республикасында сот төрелігін іске асыру функциясын орындаиды. Сот билігі біртұтас. Сот билігінің негізгі мақсаты қолданыстағы құқық негізінде дау-жанжалдарды шешуден тұрады. Сондықтан, Қазақстан Республикасы Конституациясында бекітілген билік өкілдіктеріне сәйкес, сот билігі заң шығарушы және атқарушы биліктің қабылдайтын шешімдеріне, осы екі тармақпен тежемелік және тәпеп-тендік жүйесі арқылы бірлесе әрекет жасай отырып, ықпал ету үшін қызмет етеді. Осындағы мәртебеге ие болып, сотқа заңмен құқық пен айғақ мәселелерін шешуде кең құзыреттер берілген [12, 10-11 б.].

Көптеген елдердің Конституцияларында заң шығарушы және атқарушы билік бір немесе екі жоғары мемлекеттік органға жүктелсе, ал сот билігі одан әлдекайда құрделі болып келеді. Сот билігі, төменнен жоғарыға дейінгі тұтастай сот органдарына жүктеледі. Әрбір сот органы жүйедегі алатын орнына қарамастан накты істі өз бетінше, тек қана заң мен өзінің құқықтық санасын басшылыққа алып шешеді. Тек Жоғары Сот қана емес, әрбір сот органы сот билігін алып жүреді. Сот төрелігі мемлекеттік қызметтің негізгі бағыттарының бірі, оған жетекші және өте жауапты рөл берілген, өйткені сот төрелігін жузеге асыру барысында азаматтардың әлеуметтік-экономикалық, саяси және жеке құқықтары мен бостандықтарын, кәсіпорындар, ұйымдар мен мекемелердің құқықтары мен мүдделерін іске асырудың түбекейлі мәселелері жөнінде шешім қабылданады. «Қазақстан Республикасында сот билігін құруға, оның жұмыс істеуіне: 1) Президент; 2) Парламент; 3) атқарушы билік; 4) Конституциялық Кеңес едәуір ықпал жасайды» [13, 157 б.]. Бұл органдардың ықпал жасау тетіктері төмендегідей болып келді. Президентке облыстық және оларға

теңестірілген соттардың тәрағаларын, басқа да соттардың тәрағалары мен судьяларын тағайындау өкілеттігі берілген. Парламент болса, заң шығарушы билік тармағы ретінде заңдарды қабылдау арқылы сот жүйесін, оның қызметінің қағидаларын, сот органдарының құзыреттерін, судьялардың мәртебесін, олардың істерді қарау тәртібін айқындауды. Атқарушы билік өз кезегінде, әділет органы арқылы белгілі бір ықпал жасап келген еді. Алайда, сот төрлігін жүзеге асыру саласына биліктің ешқандай тармағы ықпал жасауға болмайтындығы теорияда жазылған. Сондықтан, осы мәселеге орай конституциялық реформаның тагы бір елеулі өзгерісіне тоқтала кету керек – ол сот пен атқарушы билік тармақтарының өзара қарым-қатынасына (соттарды тағайындау мәселесінде) байланысты. Толықтырулар мен өзгертулерді қабылдағанға дейін сот кадрларын Әділет министрлігі жанындағы әділет біліктілік комиссиясы іріктейтін, онымен бірге Жоғары Сот кенесі жұмыс істейтін. Біліктілік комиссиясы тест жүргізетін болса, ал Жоғарғы Сот кенесі үміткерлерді ұсыннатын еді. Сөйтіп, бұл процесс екі сатыдан өтетін және оның ашиқ және әділ болғандығы бірқатар күмән туғызатын. Енді Әділет министрлігі жанындағы бұл орган таратылып, оның барлық өкілеттіктері Жоғарғы сот кенесіне берілді. Оның мәртебесі әлдеқайда жоғары және бұдан былай кадрларды іріктеу мен ұсынуға бірдей жауапты болмақ. Сондықтан, билік тармақтары арасындағы тәжемелік және тәп-тендік қағидасы енді шынайы әрекет жасай бастады деуге болады.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Негізгі Занының ережелеріне сүйене отырып, Қ.А. Мәми сот билігінің мынадай негізгі белгілерін бөліп көрсетеді: 1) бұл билік конституцияда бекітілген біртұтас мемлекеттік биліктің бір тармағы болып табылады; 2) сот билігінің тек қана арнаулы мемлекеттік органға – Конституцияда белгіленген тәртіпте құрылған соттарға тиесілігі; 3) сот билігінің тәуелсіздігі, ол ұйымдастыру, қызмет ету және қаржылық дербестікті көздейді. Сот билігінің тәуелсіздігі оның басқа мемлекеттік органдарға: Қазақстан Республикасы Президентіне, Парламентіне, Үкіметіне бағынысты еместігін білдіреді. Дегенмен, соттардың абсолютті, толық тәуелсіздігі болмайды, ейткені, олар Қазақстан Республикасы Конституациясының және басқа заң актілерінің талаптарына бағынуы тиіс; 4) сот билігінің мемлекет атынан жүзеге асырылуы; 5) сот төрелігін жүзеге асыру, яғни құқықтық даулар мен істерді қарауға байланысты қызмет; 6) бұл биліктің тек Конституцияның, заңдардың, өзге нормативтік құқықтық актілердің, республиканың халықаралық шарттарының негізінде туындастырылған соттарға тиесілігі; 7) бұл билікке ерекше, яғни процессуальдық қызмет тәртібі тән болуы; 8) бұл биліктің құқық қорғаушылық сипаты, оның қызметінде осыған байланысты екі аспектті бөлініп шығады: құқық пен заның ұstemдігін қамтамасыз ету, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен занды мүдделерін қорғау; 9) оның шешімдерін мемлекеттің мәжбурлеу күшімен қамтамасыз ету [14, 35-36 б.].

Басқа зерттеушілер де сот билігінің осыған ұқсас белгілерін бөліп көрсетеді. Мәселен, В.И. Швецов сот билігінің мынадай белгілерін атайды: 1) арнағы мемлекеттік органның жүзеге асыруы; 2) бірыңғай сот жүйесін құрайтын соттарға тиесілігі; 3) қоғамдағы тиісті құқықтық режимді қамтамасыз етуі; 4) түрлі құқықтық нысанда іске асырылуы; 5) оның процессуалдық зан негізінде және қатаң сәйкестікте жүзеге асырылуы; 6) құқық қолдануышы орган болып табылатын соттың тәуелсіздігі, дербестігі мен оқшаулығы; 7) айрықшалығы; 8) сот өкілеттіктерінің биліктік сипаты; 9) сот талабын орындауды қамтамасыз ету және оның шешімдерін мемлекет күшімен атқару [15, 27-33 б.]. Сот жүйесіндегі осындаған маңызды белгілердің іс-жүзінде әрі қарай нық көрініс табуы үшін Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: «Конституцияға енгізілген өзгертулер жүргізіле бастаған либералдық реформалардың табысқа жетуін қамтамасыз ететін заннамалық негіз қалайды, елдің жаңа даму сатысында қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің жаңа үйлесіміне, мемлекеттік құрылымдағы жаңа тәжемелік және тәп-тендік жүйесін қалыптастыруға алып келеді» деп атап көрсеткен болатын. Н. Назарбаев атап өткен осындаған «жаңа үйлесімге» тоқтала кетсек, 2007 жылғы 21-мамырдағы занмен енгізілген өзгерістердің қысқаша сипаты мынадай: Сот жүйесінің тәуелсіздігі мен тиімділігі күштейтілді, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарының қорғалу кепілдігі кеңейтілді. Жоғарғы Сот кенесінің рөлі күштейтілді, оған әділет біліктілік алқасының функциясы берілді. Осы тәуелсіз орган конкурстық негізде сот лауазымына үміткерлерге іріктеу жүргізеді, сот жүйесін жетілдіру бойынша өзге өкілеттіктерді орындастырып болады. Соттың тұтқындауға санкция беруі енгізілді. Конституцияның мәтінінен анықтама жүргізу мен алдын ала тергеуді сот пен прокуратурадан бөлетін бап алынып

тасталды. Алқа билер сотын енгізу күрделі, ері алдын ала дайындық жұмыстарын қажет ететіндігі белгілі нәрсе. Бірінші кезекте, тергеу органдары мен прокуратура әзір болуы тиіс. Ол үшін қылмыстық істердің тергелу сапасын жақсарту қажет, адвокаттардың рөлін және қылмыстық сот ісін жүргізу аясында азаматтардың құқықтарына кепілдік берілуін күшейту керек.

1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасы Конституациясына сот ісін жүргізуді алқа заседательдерінің қатысуымен жүзеге асыру туралы толықтыру енгізілгенде жоғарыда атап өткен болатынбыз. Енді 2007 жылғы соңғы түзетулерді мұқият қарап шықсаныз сот жүйесін келешекте үздіксіз толықтыра өзгерту қажеттілігі бәрібір күн тәртібінен түспегендігін байқайсыз. Біздің сот жүйемізде түрлі деңгейдегі сот төрагалары өте көп. Ол біздің еліміздің сот жүйесінің бұрынғы экімшілік-аумақтық бөлініс қағидасымен құрылғандығының салдары. Сондықтан, істерді көп сатылы қарау сақталып қалған. Сотқа атқарушы биліктің бір бөлімшесі ретінде қарайтындар бар. Осының барлығы сот билігінің тәуелсіздігі қағидасын жоққа шығарады. Сот тәуелсіздігін ері қарай нығайту, яғни тәуелсіздік қағидасын іске асыру тетігін дамыту қажет. Өйткені, сот билігі адамның құқықтарын сенімді түрде қорғау қажет болғандықтан құрылады. Бұл мәселе ешқашан күн тәртібінен түспейді.

Қазақстан Республикасы Конституациясында бекітілген адамның құқықтары туралы ережелер халықаралық стандарттарға сәйкес келеді. Бұл құқықтардың сақталуына сот кепіл болады. Десе де, «Қазақстанда сот реформасы болды ма, әлде болайын деп жатыр ма» деген сұраққа берілетін жауап әртүрлі болғанымен, осы мәселе көпшіліктің көкейінде бәрібір қалды. Олардың көпшілігі қандай реформа, бәрі элі бұрынғы қалпында деген ойда. Олардың айттар уәжі шығарылған сот шешімдері айлап орындалмайды, сotta істерді жылдам шешуге мүмкіндік жоқ немесе тым асығыс шығарылатын шешімдер және т.б. Соған қарамастан, бізде сот реформасы алға жылжуда. Қылмыстық сот ісін жүргізуді алқа билердің қатысуымен жүзеге асыру – конституциялық реформаның бүгінгі талабы. Мемлекет елдің Негізгі Заңында бекітілген халықтың еркін орындауға міндетті. Сот жүйесіне халық өкілдерінің қатысуы біздің қоғамымызыда құқықтық мемлекет институттарының серпінді дамуы мен нығаюының тағы бір белгісі болмақ. Сол үшін де егер біз алқабилер жүйесін енгізетін болсақ, оны Ресейдің «присяжный заседатель» деген сот жүйесінің мазмұнын түбірінен өзгертип, қазақ қоғамында ғасырлар бойы қалыптасып, ел билеудің тамаша дәстүріне айналған нағыз ұлттық, халықтық алқа билер, тәбе билер, немесе билер алқасы деген мазмұнмен жаңғыртуға, бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің сұраныстарына жауап беретіндей мазмұндармен толықтыруға тиіспіз. Сондықтан, алқа билер жөніндегі бүгінгі европалық қалыптасқан ұғым-түсініктерден арылуға, ұлттық дәстүрге оралуға батыл қадам жасауымыз керек, олай болмағанда «алқа билер» деп аталған сот жүйесі аты бар да заты жоқ, баяғы кеңестік билік жүйесі сияқты әрекет етуі мүмкін. Ал, бізге керекті алқа билерді таңдау, тәрбилип, қалыптастырудың негізгі шарттары мен талаптарын айқындалмай тұрып, әйтеуір жоғары биліктің нұсқауы бойынша таңдап жасақтала苍ы болса, біз күткен дәстүрлі алқа билер жүйесі туралы армандаудың жөні келмейді. Өйтіп өзімізді өзіміз алдағанда үақыт өткізу кімге керек. Олай болмағанда, алқа билік сот жүйесін орнықтырғымыз келсе, халқымызың билік заңының бай тарихына арнайы зерттеу жүргізіп олардан нелерді алып, нелерді жанадан қосу керектігін бүкіл халықтық, яғни мемлекеттік ауқымда талқылап, зандық нормативтік ережелерін жасап шығуымыз керек деген пайымдаймыз. Бұл бағытта Қазақстанның көрнекті зангері С.З. Зиманов «Қазақтың ата зандары» деп аталатын құнды дерек көздерін қалыптастыру жолында қазірдің өзінде жұмыс бастап кетті.

Ал, біздің ұсынарымыз алқа билер сотын келешекте дамытудың және осы институтты зерттеудің негізгі бағыты ретінде халықтың құқықтық мәдениетін дамытуға, нығайтуға жәрдемдесу екендігін баса көрсетуге болады. Билерді ұмыту – ежелгі дәстүрлі руханилықты ұмыту, қазақ менталитетін бұзу. Біздің парызымыз – данышпан аталарапымызың бізге қалдырған мұраларын ұмытпай есте түсіру, зерттеу, табу және сақтау болмақ деген сөзі баршамызы толғандырар маңызыды тұжырым екенін баса айтқымыз келеді. Қазақстан Республикасы Конституациясында «адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ең қымбат қазынасы деп танылғандығы» белгілі, сол арқылы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы заң жүзінде мемлекеттің міндеті ретінде бекітілген. Адамның өміріне, жеке бостандығына, ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғуға ешкімнің де құқығы жоқ. Сол үшін 1995 жылғы Конституцияда «дәстүрлі» құқықтар бекітілген және бұл ретте Қазақстан

қоғамының қазіргі жағдайына қарай сәйкестенуі үшін және декларативтік сипатқа ие болуына жол бермес үшін бірқатар жетілдіруден өткізу керектегі Конституция жобасын әзірлеушілер бүкіл халықтық талқылау барысында атап көрсеткен болатын. Оның ішіндегі ең маңыздысы, адамның табиғи құқығы - өмір сұру құқығы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 15-бабы 1-тармағында әркімнің өмір сұру құқы бар деп жария етілген. Міне осылай зан жүзінде өмір сұру құқығы бекітіліп қойғанымен, осы мәселені қарастыру барысында қайшылықты екі нэрсе туындейды. Өмір сұру құқығы өлім жазасына тыйым салынуын көздейтіндігі түсінкті нэрсе. Басқа сөзбен айттар болсақ, заңда бекітілген норманы «әшафотқа дейін өмір сұру құқығы» деп айтамыз ба? Себебі, жеке адамның өміріне қол сұқпаушылық Конституция арқылы қорғалады. Әр ел өз Конституциясында бұл мәселенің шешімін табуды турлі жолмен іске асырады. Өйткені, жеке адамның қоғамдағы жағдайы мемлекет дамуының деңгейін көрсетеді. Қазақстан Республикасының Конституциясында жеке адамға қатысты қылмыстық-құқықтық сипаттағы бірқатар нормалар қарастырылған, біз соның конституциялық реформамен қамтылған өлім жазасына қатысты мәселелеріне тоқталмақпyz.

Қазақстан Республикасында өлім жазасын алып тастау туралы мәселені зерттеу жөніндегі комиссияның мүшелері мен құқық қорғаушылар 2007 жылдың 25-наурызында Астана қаласында осы мәселе туралы талқылау өткізген болатын. Қазақстан 1990-ниң жылдардың бірінші жартысынан бастап сатылап жүзеге асырылып келе жатқан өлім жазасын біртінде алып тастау бағдарын ұстанатындығын» атап өтіп, адам құқықтары саласындағы заң жобалары пакеті бойынша ұсыныстарды әзірлеу жөніндегі қоғамдық палата жұмысының ресми қорытындысын жария етті. Сонымен бірге, Конституцияның осы жаза түріне қатысты нормаларының Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пактінің Екінші факультативтік хаттамасына және БҰҰ «Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын корғау туралы» № 6 Конвенциясына қайшы келмейтіндігін де атап өтті. Бірақ біз бұл пікірдің ішінәра нақтылауды қажет екендігін айтқымыз келеді. Белгілі болғанындей, Парламент Палаталарының біріккен отырысында макұлданып, 2007 жылғы 21 мамырда Президент қол қойған «Қазақстан Республикасы Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң ел өмірінде демократиялық даму мен саяси жетілдіру жолындағы жаңа сатының басталғанын білдіреді. Негізгі Заңға бұл жолғы енгізілген өзгерістердің ішінде әлемдік саяси маңызға ие болған жаңалық – еліміздің құқық қолдану тәжірибесінен өлім жазасын іс жүзінде алып тастау болды. Ендігі жерде Конституцияның 15-бабының 2-тармағына сәйкес, өлім жазасы тек адамдардың жаппай қаза болуына әкеп соққан лаңкестік қылмыстар мен соғыс кезінде жасалған аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, сондай-ақ ондай жазаға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш етуге хакы бар. Өлім жазасын қолданудың мүмкіндігі, алдымен дәл осылай конституциялық деңгейде шешілуі – бұл жазаны келешекте мүлдем алып тастауға бағытталған кезекті қадам екеніне осы конституциялық өзгерістер кепілдік берді. Қазақстан, көптеген халықаралық гуманитарлық шарттардың қатысуышы бола отырып, өлім жазасын толығымен алып тастау бағытын ұстанып келеді, сонымен бірге, 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға төраға бола отырып, адам құқықтарын корғау саласындағы халықаралық стандарттарды да алға жылжытып келеді.

Негізі бұл мәселе Президенттің 2002 жылғы Қазақстан халқына жолдауында көтерілген еді: «Өлім жазасына мораторий енгізу мәселесін оны толық жойғанға дейін толық зерттеу қажет. Ол үшін шарт-жағдай жасау керектігін түсінеміз. Ол қаржыландыру мен уақытты талап етеді. Қоғамда әртүрлі пікір орын алғандағының да білемін. Бірақ бұл проблеманы шешу қажет» деген болатын. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пактінің (бұл Пакті біздін елде 2005 жылы ратификацияланған) Екінші факультативтік хаттамасын ратификациялау мәселелері мен Қазақстан Республикасында өлім жазасын жою» тақырыбында Алматы қаласында 2008 жылғы 4-ақпанда өткен дәнгелек үстелде Конституциялық Кеңестің мүшесі Н. Белоруков жасаған баяндамасында: «біздін Конституциямыз бүгін Екінші факультативтік хаттамаға қосылуға жол бере ме деген сұрақ көпшіліктің көкейінде тұр. Әрине, конституциялық реформа барысында өлім жазасын қолдану туралы норма Негізгі Заңның мәтінінен алынып тасталғанда бұл мәселе күн тәртібінде тұрmas еді» деп еді. Елімізде Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17-желтоқсандағы Жарлығымен өлім жазасына (бұл мәселе толық шешімін тапқанға дейін) мораторий жарияланғаны белгілі. Бұл Жарлық 2002 жылғы 20-қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Құқықтық саясаты

тұжырымдамасының ережелерін іске асыруға бағытталды, сондай-ақ өлім жазасын қолдану саласын біртіндеп тарылтуға бағдар ұстанудағы бағдарламалық құжаттарды одан әрі бекітудің жалғасы болды. Өлім жазасын заң жүзінде шектеу немесе оған толығымен тыйым салу мәселесі әлемде қозғалғалы көп болды. Мәселен, қазіргі кезде әлемде БҰҰ-та мүші 192 елдің 125 елінде және ЕҚҰҰ-та қатысушы 56 елдің 48 елінде өлім жазасы қолданылмайды» еken. Ал, ресейлік автор В. Квашис осы жаза түрін қолданатын елдерді үш топқа бөліп қарастыру арқылы зерттеген еken, атап айтқанда: «Орталық және Оңтүстік Шығыс Азия, Тају Шығыс және Африка елдеріндегі өлім жазасын қолдану ерекшеліктерін айтып келіп, тек Орталық Азия ғана өлім жазасын мұлдем дерлік алып тастаған аймаққа жатады. Қытай, Сингапур, Таиланд, Вьетнам бірінші топтағы елдерді құрайды. Бұл елдерде бұл жаза түрі кеңінен қолданылады. Екінші топқа Индия, Оңтүстік Корея мен Филиппиндер елі кіреді, соңғы он бес жылда бұл елдерде өлім жазасы бірлі-жарым жағдайларда қолданылған, ал қазіргі кезде не қолданылмайды не толықтай алынып тасталған. Үшінші топқа шаригат және зиялды мемлекет белгілері параллелді өмір сүріп жатқан ел ретінде ерекшеленетін Пәкістан елі жатқызылған, осы жаза түрі ете кеңінен қолданылады еken. Африка аймағындағы елдер қарама қайшылықты, оның себебін қоғамдық өмірдің исламдануынан» деп түсіндіреді. Сейтіп, автор XXI ғасырдың басына қарай әлемде өлім жазасын қолданудың қысқарғандығын атап өтіп, осы жаза түрін қолданатын елдерге қарағанда заннамалық немесе іс тәжірибелік деңгейде бас тартқан, шынайы қолданбайтын елдер санының артқандығын жақсы нышан ретінде қарастырады. Жалпы, осы жаза түріне айтылатын негізгі дәлел – адам өмірінің құндылығы. Адам құқықтарының Жалпыға бірдей Декларациясын мойындастырын әрбір мемлекет үшін адамның өмірі қол сұғылмайтын құндылық. Экономикалық жағынан алғанда адамның өзі - өсіп, тәрбиеленіп, білім алуына белгілі мөлшерде қаражат салынған субъект, адами ресурс. Демек, мемлекет бұл ресурстарын жоймай, ерекше жазаға кесілгендерді өмір бойы жұмысқа салып, пайдаланғаны дұрыс. Ал мемлекеттің қылмыскерлерді өмір бойы асырай алатында жағдайы жоқ деген уәзге жауап ретінде мына мәліметті келтіруге болады: «АҚШ-та сот процесінің өзіне және өлім жазасына байланысты шағым берудің бірінші сатысына 1 миллион доллар жұмсалады, бұл өмірлік қамауға алушан әлдекайда қымбатқа түседі еken. Өлім жазасын орындаушылардың бірі, бұрынғы ағылшын жендеті А. Шерпонның өлім жазасы туралы: «жұмысымның жемісі ащылау: мен жазалаған адамдардың біреуінің де өлімі басқа қылмыстардың алдын алды дегенге сенбеймін. Өлім жазасы ешқандай нәтиже бермейді деп есептеймін. Бұл – кек алу ғана» депті. Енді айтылған көзқарастарды талдайтын болсақ, екі жақты мәселелеге тап боламыз. Егер Қазақстан Екінші Факультативтік хаттамаға қосылатын болса, онда Негізгі Занға және Қылмыстық кодекске тағы да өзгертулер енгізу қажет болады. Өйткені, өлім жазасы іс жүзінде қолданылмаганымен, заң жүзінде Конституцияда және Қылмыстық кодекте бекітіліп қойған. Басқа елдердің тәжірибесіне жүгінер болсақ, олар бұл хаттамаға қосылғанымен, парламентте ратификациялауды болашақтың еншісіне қалдырған. Осы орайда, Қазақстан Республикасы Үкіметі жаңындағы Өлім жазасын алып тастау туралы мәселені зерттеу жөніндегі комиссияның мүшелері мен «Адам құқықтары хартиясы» қоғамдық қорының атқарушы директоры Ж. Тұрмагамбетова «Қазақстан Республикасының кейір заң актілеріне өлім жазасы мәселелері жөнінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңын жобасына 2008 жылдың 21-мамырында ұсыныс-ескерту жариялагандығын да атап өтуіміз керек. Осы құжаттың корытынды бөлімінде Қазақстан Республикасының қылмыстық заннамасынан «өлім жазасын толықтай алып тастау туралы негізделген шешім қабылдау қажеттілігі» айтылған.

Бұл айттылғандар біздің елімізде өлім жазасын заң жүзінде толықтай алып тастауға мүмкіндік бергендігін байқатады. Қазақстан Республикасында өлім жазасын алып тастау туралы мәселені зерттеу жөніндегі комиссия мүшесі, Алматы Хельсинг комитетінің төрағасы Н. Фокина: «Қазақстанда адам құқықтары саласындағы ұлттық заннаманың халықаралық зандарға сәйкестігін бақылайтын орган құру қажет» деген ұсыныс айтады. Шынында да адам құқықтарының ұstemдігі туралы халықаралық ережелерге сай болу үшін Қазақстанда адам құқықтарының басым тұруын бақылайтын орган қажет-ақ. «Шынтуайтқа келгенде, ел іміздегі және әлемдегі қылмысқа қарсы қурестің ең пәрменді құралы, әрі сенімді жолы террорға террормен, жауыздыққа жауыздықпен жауап беру емес, керісінше, сол жауыздық пен террорды туғызатын әлеуметтік дерпттерді емдең, адамзатты қылмыстан арашалау, айықтыру және имандылыққа бет бұрғызы болса керек». Себебі,

халқымыздың болашағы жолында әрбір адамның, мейлі ол қылмыскер болса да, келешегі үшін құрессуіміз қажет. Б. Спиноза: «...әрбір мемлекеттегі заң адамдарды үрей тежеятіндей емес, ал қандай-да бір игілікке деген үміт алға жетелейтіндей орнатылуы тиіс» деген қанатты сөзі осыған дәлел. Іс жүзінде бұл жаза қолданылмағанымен, өлім жазасы туралы мәселеле заң жүзінде өмір сүретіндіктен, оны талқылау мәселесі біздің қоғамда бәрібір ашық күйінде қала береріне баса назар аударғымыз келеді.

Сот жүйесінде жүріп жатқан реформаларды жаңа бағытқа қарай бұрып, мұлдем басқа деңгейге көтеру барысында елімізде көптеген ізгі шаралар жасалуда. Оның дәлелі ретінде біз Елбасы Н.А. Назарбаевтың 2015 жылдың 4 Тамызында қол қойған Қазақстан Республикасының сот билігін одан әрі қарай дамыту туралы заңнамаларға жасаған қосымшаларын айта аламыз. Бұл заңнамада Елбасы сот жүйесінде қызмет ететін судьяларды жұмысқа қабылдағанда қойылатын қосымша жаңа талаптарға ерекше көніл аударған. Қортындылай келе айтатын болсақ, еліміздің сот жүйесі дамып, жетіліп, қалыптасу үстінде, ол әрқашанда мемлекетімізде болып жатқан түбегелі өзгерістерге жауап береді және Қазақстан Республикасының Конституациясына тікелей бағынады.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Ш. Уәлихановтың Сот реформасы туралы жазбалары. Қоңе халықтық нысандағы билер соты. 1864 жылғы 28-ақпан. Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер – Древний мир права казахов: 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – т.1. – 440 б.
- [2] Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамура, 2008. – 216 б.
- [3] Нарикбайев М.С. Казахстан: судебно-правовая реформа и дальнейшие пути ее совершенствования // Проблемы реализации судебно-правовой реформы в постсоветских государствах: опыт и суждения: материалы международной науч.-практич. конф. – Астана, 1998. – С.3-7.
- [4] Қаржаубаев Е.К. Қазақстан Республикасындағы сот-құқықтық реформасы туралы зерттеу: заң ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2002. – 156 б.
- [5] Энтин Л.М. Разделение властей: опыт современных государств. – М.: ЮР. лит, 2005. – 174 с.
- [6] Булеулиев Б.Т. Организационно-правовые основы суда присяжных в Республике Казахстан: история и современность: дисс. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2007. – 130 с.
- [7] «Алқабилер туралы» Қазақстан Республикасының №121-III Заңы // КР Парламенттің Жаршысы. – Астана. – 2006. – № 2 (2459). – 11-20 б.
- [8] Қыдыр Е., Тараболатов А. Жаңа кезеңдегі жаңаған сот: КР Жоғарғы Сотының Төрағасы К. Мәмимен сұхбат // Егemen Қазақстан. – 2015, 21 тамыз. – № 75.
- [9] Рогов И.И. Конституциялық жаңару жолында // Заң. – 2014, 6 маусым. – № 84 (1113).
- [10] Шаушенов К. Алтын кепір // Заң. – 2008, 29 сәуір. – № 63.
- [11] Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий / Под ред. Г.С. Сапаргалиева. – Алматы: Нұр-пресс, 2004. – 560 с.
- [12] Сулейменова Г.Ж. Суд и судебная власть в РК: Учеб. пособие / Под ред. Р.Т. Тусупбекова. – Алматы: ТОО «Полиграфсервис», 1999. – 234 с.
- [13] Правовые проблемы унитаризма в Республике Казахстан / Г. Сапаргалиев, Б. Мухамеджанов, Л. Жанузакова, Р. Сакиева. – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 312 с.
- [14] Мами К.А. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. – Астана: Елорда, 2001. – 352 с.
- [15] Судоустройство в Российской Федерации: Учеб. пособие для юрид.вузов. Вып.1. / Под ред. Швецова В.И. – М., 2005. – 232 с.

REFERENCES

- [1] Ch. Ualikhanov. Memories about the judicial system. 1864 жылғы 28 February. Kazakhstan laws: decrees, acts – Ancient World Laws of Kazakhs: 10 volumes / Edited by Zimanov S.Z. – Almaty: Zhety-Zhargy, 2010. – t.1. – 440 p. (in Kaz.).
- [2] Zimanov S.Z. Biis courts of Kazakhs – united judicial system. – Almaty: Atamura, 2008. – 216 p. (in Kaz.).
- [3] Narikbayev M.S. Kazakhstan: judicial and legal reform and further ways of its modernization // Problems of the realization of the judicial and legal reform in Post-Soviet states: experience and opinions: Materials of the International scientific and practice conference. – Astana, 1998. – P. 3-7. (in Russ.).
- [4] Karjhaubayev E.K. Research about the judicial and legal reform in the Republic of: diss. PhD on Jurisprudence. – Almaty, 2002. – 156 p. (in Russ.).
- [5] Entin L.M. Division of powers: experience of the modern states. – M.: Juridical literature, 2005. – 174 p. (in Russ.).
- [6] Buleuliev B.T. Organizational and legal bases of trial jury in the Republic of Kazakhstan: history and reality: diss.PhD on Jurisprudence. – Almaty, 2007. – 130 p. (in Russ.).
- [7] «About Alkabiler» Laws of the Republic of Kazakhstan №121-III Заңы // КР News of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. – Astana. – 2006. – № 2 (2459). – 11-20 p. (in Kaz.).

- [8] Kidyr E., Tasbolatov A. New court in the modern conditions: interview with the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan Mami K.A. // Egemen Kazakhstan. – 2015, 4 August. – № 75. (in Kaz.).
- [9] Rogov I.I. The renew of the Constitution // Zan. – 2014, 6 June. – № 84 (1113). (in Kaz.).
- [10] Shaukharov K. Golden bridge // Zan. – 2008, 29 April. – № 63. (in Kaz.).
- [11] Constitution of the Republic of Kazakhstan. Scientific and legal comment / Edited by G.S. Sapargaliev. – Almaty: Nur-press, 2004. – 560 p. (in Russ.).
- [12] Suleimenova G.Zh. Couety and judicial power in the Republic of Kazakhstan: Textbook / Edited by R.T. Tusupbekov. – Almaty: TOO «Poligraphservice», 1999. – 234 p. (in Russ.).
- [13] legal problems of the unitarism in the Republic of Kazakhstan / G. Sapargaliev, B. Mukhamedzhanov, L. Zhanuzakova, R. Sakieva. – Almaty: Zhety-Zhargy, 2000. – 312 p. (in Russ.).
- [14] Mami K.A. Creation and development of the judicial power in the Republic of Kazakhstan. – Astana: Elorda, 2001. – 352 p. (in Russ.).
- [15] Judicial organization in Russian Federation: Textbook for the Law Schools. Vol.1. / Edited by. Svetsova V.I. – M., 2005. – 232 p. (in Russ.).

Қазақстан Республикасының сот жүйесіндегі реформаларының конституциялық негіздері

Аюпова З.К., Құсайынов Д.У.

zaure567@yandex.ru

Кілттік сөздер: конституция, сот жүйесі, әдег тұрып заны, Жеті-Жарғы, билер соты, алқа билер соты, сот билігі, сот жүйесін реформалау, адам құқығы, өлім жазасына мораторий.

Андратпа. Биліктің заң шыгарушы, атқарушы, сот билігі болып бөлінуі олардың әрқайсының өз функцияларына деген монополиясын көрсетеді, сондыктан да олардың ешқайсы бір-бірінің ісіне өктем арасынайды. Қазақстан Республикасының Конституциясының 75-і бабы көрсеткендегі сот билігі мемлекеттік іс-әрекеттің тәуелсіз мемлекеттік функциясы болып есептеледі, бул істі тек арнайы бағытта қалыптасқан мекемелер- сот жүзеге асыра алады. Сот жүйесінің функцияларын басқа мемлекеттік немесе қоғамдық үйімдарға жүктеу конституцияга қарсы, сондыктан да заңды құпшың ие емес. Басқаша айтқанда Қазақстанда соттардан басқа ешқандай да мемлекеттік немесе қоғамдық үйім азаматтың немесе қылмыстық тағы да басқа істерді қарауга үкім шыгаруға құқықсыз. Сонымен қатар сот үкімдерін басқа да жолдастық соттар, третейлік соттар, сол сияқты көп мерзімді қызмет ететін халықаралық коммерциялық арбитражды соттар шыгарған үкімдер заңды негізде ие емес. Сот жүйесі деп біз Қазақстан Республикасындағы қызмет істеп жатқан барлық соттардың жыныстығын айтамыз. Қазіргі сот жүйесіне теменгі көрсетілген соттар кіреді: Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты және жалпы юрисдикциядағы соттар, Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі, Қазақстан Республикасының Арбитраждық Соты. Көрсетілген соттардың жыныстығы негізінен Қазақстан Республикасында сот әділетті төреліп етіп процессуалды формалар мен функцияларды жүзеге асыруға бағытталғын. Қазіргі кезеңде Конституция мен сот жүйесіндегі заңнамаларына сай, сот қызметін жүзеге асыруды бағыттағын. Қазіргі соттар өз іс-қимылдарын жүзеге асыру үстінде. Сот жүйесінің, және ондағы барлық реформалардың бастаулары Қазақстан Республикасының Конституциясынан алынады, тікелей Қазақстан азаматтарының құқықтарын сақтауға бағытталған. Еліміздегі құқықтық мемлекет орнату тиімді жұмыс істейтін сот жүйесін қалыптастырмай жүзеге асыру мүмкін емес.

AYUPOVA Z.K.

DOCTOR OF JURIDICAL SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF INTERNATIONAL LAW, DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Kazakh national university named after Al-Faraby, Kazakhstan, Almaty

Constitutional bases of the reform of the judicial system of the Republic of Kazakhstan

KUSSAINOV D.U.

DOCTOR OF PHILOSOPHY SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF SOCIO-HUMANITARIN DISCIPLINES,
DEPARTMENT OF HISTORY

Kazakh national pedagogical university named after Abai, Kazakhstan, Almaty

Поступила 15.07.2015 г.